

KOMORÓCZY GÉZA *

Pápa, zsinagóga: orthodoxok és “felvilágosultak” birkózása¹

Épületeket nem lehet deportálni. A zsinagógák nem tudnak alijázni. Itt maradnak, és elhagyatottan is emlékeztetnek.

A VÁROS TALÁN LEGKÜLÖNÖSEBB ÉPÜLETE. Nem méreteivel, mint az Esterházy-kastély, nem alaprajzának bonyolultságával, mint a Griff Szálló (az egykori “bálház” és vendégfogadó). Nem annyira magas, hogy a város *skyline*-jén észrevehető legyen, nem éri el a keresztény templomok magasságát. Tudjuk, a késő-ókor óta sem a kereszténység, sem az iszlám nem engedte meg, hogy a más vallásúak – a zsidók – épületei magasabbak legyenek, mint az övéik. De maradt fenn olyan képes levelezőlap, amelyen a zsinagóga – a Bástyá utca felől nézve – az előtérben áll. Nincs tornya: amikor épült, a zsinagógák még nem kisebb-nagyobb toronyfélékkel jelezték historizáló csatlakozásukat a salamoni templom hagyományához. A régi belsővárosban – ma: Belváros – áll, ugyanabban a szűkebb körzetben, melyben a keresztény templomok. Pápa a reformáció idején kálvinista lett, és 1531-ban alapított iskolájával (Református Kollégium / Református Főiskola) a nagy református iskolavárosok között ma is Debrecennel, Sárospatakkal egyenrangú: “a dunántúli Athén”. A XVII. században a rekatholizáció jegyében a római katolikus egyház újra megerősítette helyzetét a városban, 1638-ban megjelent a pálos rend, azonnal templomot épített és majd iskolát is alapított; ma a lakosság többsége katolikus. A pápai plébániáról

* A szerző professor emeritus az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékén. E-mail: komoroczy2000@yahoo.co.uk

¹ A szerző kérésének megfelelően a szöveget eredetiben, betűhíven közöljük.

indult galánthai gr. Esterházy (I.) Károly (1725–1799), 1762 óta egi püspök pályája, ő építtette a Nagytemplomot (1774), Pápa a jötevőjének tekinti ma is. A zsidóknak, akik az 1840-es években a lakosság egyhatodát, egy pillanatban talán egynegyedét tették ki, ma a leromlott állapotban lévő zsinagóga, a helyi köznyelvben: Zsidó templom az egyetlen városképi jelentőségű emlékjele.

Közeledjünk hát a zsinagógához; először, lassan, a történelemben, majd pedig térben is.

*

ZSIDÓKRÓL PÁPÁN a XVII. század utolsó évei óta vannak adatok. A nyugat-magyarországi nagybirtokosok szívesen telepítettek le zsidókat mint a földesúri úgynevezett kisebb haszonvétek (sörfőzés, pálinkafőzés, borkimérés, malom, vám) bérlőit vagy mint az uradalmat ellátó kereskedőket.

Pápa–Ugod–Devecser 1628 óta a galánthai gr. Esterházy család birtoka volt, az uradalmat (*Dominium Pápa*) a XVII. század utolsó harmadától kezdve a család fraknói ágából (ifjabb fraknói ág) kivált tatai alág, majd 1829-től – zálogként – a cseklézi alág kezelte. Pápára a zsidók jellemzően mint kereskedők jöttek Nyugat-Magyarországról vagy Morvaországból, ezen belül is többnyire az Esterházyak kiterjedt birtokairól. Az 1736. évi összeírás szerint 11 zsidó család, összesen 73 fő élt az uradalomban; az 1745. évi összeírásban 19 családfőt regisztráltak, az akkor talán 100–120 főt számláló közösség rabbit és metszőt (*sohét / sajhet / sakter*) tartott. A XVIII. század közepén, amikor is a 13 évesnél (*bar micva*) idősebb férfiak száma nyilvánvalóan meghaladta a minjához szükséges 10 főt, gr. Esterházy (II.) Ferenc (1715–1785), az egi püspök bátyja mint a földesúri mezőváros (*oppidum*) földesura – az Esterházy család hagyományainak megfelelően, és hg. Esterházy Pál (1635–1713) kismartoni privilegiumának (1678, megújítva: 1690, csak ez utóbbi maradt fenn) mintájára – “engedelemlevél”-ben (*Schutzpatent*) engedélyezte Pápán a zsidó község (*kehilla kedosa / Communitas Judaeorum / Juden Gemeinde*) megalakulását (1748. május 10). Ezt a privilegiumot a későbbiekben a mindenkori földesúr – ebben a tekintetben: *Schutzherr* – rendre megújította (1755, 1801, 1829), ugyanakkor az “ótalomdíj” (*Schutzgeld*) összegét is újból megállapította. A letelepedett zsidókat további díjak is terhelték, fizetniük kellett azért, hogy vágódát (kóser mészárszék), kóser borkimérést tarthassanak (a földesúr kisebb haszonvétei ezeket is

magukban foglalták). Az újonnan érkezők letelepedéséhez a zsidó község befogadási határozata mellett mindig szükség volt a földesúr hozzájárulására is, az uradalom 1832-ben a községgel kötött szerződésben kikötötte: “Intetnek a zsidó előjárók, hogy (...) koldusokat, semmivel bírókat, kóborokat és rossz magaviseletűeket (...) ajánlani ne bátorkodjanak...” (idézi Jakab, 2014, p. 53).

A zsidó község a XVIII/XIX. század fordulójától kezdve lélekszámban és gazdasági erőben egyaránt gyorsan növekedett. Letelepedési engedéllyel nem egy “idegen” zsidó élt vagy tartózkodott a városban (státusuk megjelölése: *indigena / Anhaim*), járt a zsinagógába és vett részt valamilyen módon a község életében, de minden engedély nélküliek is, egyre többen. 1828-ban 9 079 lakosból 619 volt a zsidó (6.82 %). Két évtizeddel később egy összeírás (1847) ennél sokkal nagyobb számokat és arányt tüntet fel: 12 331 lakos, ebből 2 947 izraelita (ca. 24 %). Az 1848-ban a Batthyány-kormány által elrendelt országos “lélekösszeírás”, melynek adatait, temérdek levéltári irat feldolgozása mellett, Jakab Réka veszprémi levéltáros nemrég mesteri szakkönyvben dolgozta fel (Jakab, 2014), Pápán 609 zsidó háztartást, összesen 2 962 főt tartott számon. Fényes Elek *Geographiai szótára* (1851) szerint a város 16 183 lakosából 2 714 volt izraelita. Az utóbb említett adat alapján a XIX. század közepén a zsidók a város lakosságának körülbelül egyhatodát (17 %) tették ki. Megjegyzendő, hogy a század második felében az arány mindvégig hasonló maradt, egy időben még magasabb volt.

A zsidók városrésze a XVIII. században alakult ki, a belsőváros délkeleti részében, a szigorúan sosem körülhatárolt református és katolikus negyedek külső szélén. Az első “zsidók háza” a Fő- vagy Nagypiacon (Fő tér) állt ugyan, de a zsidó lakosság inkább a belsőváros egyik mellékutcájában, az Ispotáj (!) utca környékén tömörült, itt volt a zsidó községi ispotály (1752), nevét is erről kapta. Jóllehet a református negyedhez közeli utcákban mindig is több zsidó lakott, mint a város többi részében, ez – néhány év híján – két évszázadon át, egészen 1944-ig nem jelentett zárt zsidónegyedet, bár a szombatzsínórt (*éruv*) privilegiumuk értelmében – és a földesúrnak fizetendő külön díj ellenében – kihúzhatták. A zsidó községi kórházban négyágyas férfi és hasonló női kórterem volt, a *Hevra Kaddisa*, a “Szentegylet” létesítette, előbb, mint a város a saját

kórházát. A XIX. század elején megnyitott nyilvános zsidó elemi iskolát is egy közeli épületben helyezték el.

*

AZ EGYKORI ISPOTÁLY UTCA két ága a XIX. században külön nevet kapott, az északi ág neve Fő Iskola utca lett, majd egy időben, a népszájon, Zsidó utca, ma Petőfi Sándor, egyszerűbben: Petőfi utca, a délié ma Eötvös utca. A Magyar Névarchivum (Debreceni Egyetem) közelmúltbeli adataira mindkettőről megjegyzi, hogy “főleg zsidók lakták”. A zsidó község itt vett telket galánthai és fraknoi gr. Esterházy (II.) Ferenc földesúrtól új, a korábbi imaszobánál nagyobb befogadóképességű zsinagóga felépítéséhez. A telek az Ispotály / Petőfi utca délnyugati oldalán helyezkedik el.

Az utca túlsó oldalán, néhány házzal beljebb van az egykori Református Kollégium XVIII. századból való épülete, az Ó-kollégium (ma a Főiskola leánykollégiuma). Falán emléktábla, dicsőséges nevekkal: pápai diákok, akik egykor itt tanultak.

Az emléktábla a Református Főiskola diákjaként jegyzi Ballagi Mórt (1815–1891), aki 1836–1837-ben, akkor még Bloch Móritzként, tanult a Főiskolán, de tudunk arról is, hogy korábban (1831) Rappaport rabbi jesivájába járt; akkor vagy kevéssel azután viszont magyar nyelvet oktatott a zsidó iskolában; ő volt az, aki majd 1840 februárjában Párizsban írt kis füzetével (*Zsidó szózat a magyar nemzethez*) elindította a nyilvános vitát a zsidók emancipációjáról; ezen írásáért megkapta br. Eötvös Józseftől is az elismerést. 1841-ben néhány héten át a Kollégium padjaiban ült mint túlkoros, de szorgalmas hallgató (*benevolus auditor*) és a szomszédos házban lakott Petrovics Sándor, Petőfi, a VII. osztályban, ugyanott, ahol ásvai Jókay Móricz (Jókai Mór) is. Ugyanabban az időben tanult a Kollégiumban leveldi Kozma Sándor (1825–1897) jogász, később, a tiszaezlári per (1882–1883) idején budapesti kir. főügyész, koronaügyész, aki személyesen is szerepet vállalt az alaptalan, aljas vérvád bírósági eljárásában, a vádlottak ügyének tisztázásában. Náluk két évtizednyivel korábban Zsoldos Ignác (1803–1885) jogász, az idő tájt már Veszprém vármegyei főjegyző, hogy majd pár év múlva mint váltótörvényszéki bírő hatékonyan közreműködjék a zsidók gazdasági jogait kiszélesítő váltótörvény (1840:XV. tc.) alkalmazásában. Két évtizeddel később pedig, már Löw Lipót (1811–1875) pápai rabbisága után, Eötvös Károly (1842–1916), a tiszaezlári perben megvádolt zsidók nagyvezír védőügyvédje. (Az

utcanév mindkét Eötvösünkre utal!) Két évtizednyivel később, az 1860-as évek végén, Löw rabbi egykori pápai tanítványának, Morgenstern (később: Marczali) Mihály (1824–1889) marcali rabbinak a fia, Marczali Henrik (1856–1940), aki az első években még iskolája (ref.) hittanóráira is járt; már mint történétíró első nagy monográfiáját II. József császár- és királyról írta (1885–1888), kellő figyelemmel a protestáns vallásgyakorlatot és a zsidók helyzetét előremutatóan szabályozó türelmi rendeletekre (1780, a zsidókról: 1783), s aki megmaradva zsidónak, a M. Tud. Akadémia tagja (1893), a budapesti kir. magyar Tudományegyetem bölcsészkarának első izr. vallású ny. r. egyet. tanára lett (1895). Szintén Pápán járt iskolába 1812–1813-ban kehidai Deák Ferenc (1803–1876), mégpedig a bencés algimnáziumba, mely 1806-ban a pálosok korábbi iskolájának helyét foglalta el: Deák, aki politikusi, országgyűlési működése során br. Eötvös József mellett a legtöbbet tette a zsidók emancipációja érdekében, s aki 1870-ben a vallásszabadság elvére hivatkozva az országgyűlésben elérte, hogy az orthodoxia önálló országos szervezetet állíthasson fel. Az Iskola utcában, az Ó-kollégium udvarán volt a XIX. század közepén Kohn Lipótnak, Karinthy Frigyes (1887–1938) apai nagyapjának szerény órás- és esernyő-műhelye (Merényi-Metzger, 2003; Jakab, 2009). A Református Főiskoláról került ki Krausz Sámuel (1866–1948), az ókori – talmudi – zsidó reáliák, a “zsinagógai régiségek” nagy tudósa, több mint 30 éven át, 1938-ig, a bécsi rabbiképző intézet (*Israelitisch-Theologische Lehranstalt*) igazgatója. A pápai zsidó községben nőtt fel Pfeiffer Izsák (írói nevén: Pap Izsák) (1884–1945) monori főrabbi, a két világháború között a cionista eszme egyik magyarországi hirdetője.

Képzeljük magunk elé a régi Ispotály utcát, melyben a Református Kollégium és a zsinagóga állt, a XIX. század középső harmadában. Akkor az utca – és a környék – legtöbb házában, mint már említettem, zsidók laktak, s bár talán nem sok férfi hordott kaftánt, bizonyosan mind másképp öltözött, mint a nem zsidó polgárok, szakálla volt, az asszonyok parókában vagy fejükön kendővel jártak. Akadtak, persze, zsinóros magyar ruhát, csizmát viselő zsidók is – ezt a kortársak külön meg szokták említeni az illetőről. A zsidó kereskedők, iparosok, jesiva-bóherek és a Kollégium tanárai, diákjai naponta látták egymást, naponta

találkoztak. Békés időkben békésen érintkeztek – vagy csak kerülgették egymást.

*

MAGÁNGYŰJTŐTŐL KERÜLT a XX. század elején a Néprijzi Múzeumba a pápai *Hevra Bikkur Holim* beteglátogató és segélyező egyesület adományberakó könyve (*Einlegbukh*), “a kis időszámítás szerint” 589-, azaz 1829-ből. Az Egyesület 1770-ben alakult, magyar nevének mint Izraelita Beteggyámolító Egyesület ismerték. Alkalmassint segélypénztárként is működött. A papíroslapokból összefűzött, bőrbe kötött könyv lapjaira kis, felül nyitott zsebecskéket ragasztottak, a 25 lap mindegyikén 5 sorban, soronként 4-4 kis zseb. (Nem borítékok, nem lehet lezárni őket.) Magát a könyvet korábban más célra használták, látszik, hogy olcsó megoldásra törekedtek, itt-ott látszik a lapokon a korábbi felirat, egy-egy lapot ki is vágtak, és ezekből hajtogatták a zsebecskéket. A kis zsebekben lehetett elhelyezni a jótékony célú alkalmi felajánlásokat (ígérvényeket), netán a tartozást. A zsebecskéken tussal írt nevek, a héber *alefbét* sorrendjében, esetleg az illető foglalkozásával. Néhány kis zseben annak a neve is, aki időközben az adott személy helyére lépett – özvegy, gyermek, sógor; az utólagosan beírt nevek megtörik az alefbét rendjét. Több zsebecskén nincs név, de a Berakókönyvben így is összesen 423 név szerepel, köztük a “*Gemeinde Rabbiner*”-é. Ez a szám nagyobb, mint az Egyesület más forrásokban számon tartott tagjainak száma, majdhogynem a kétszerese, azaz valószínűleg a község más tagjai is adakoztak az Egyesület javára. A kis zsebek némelyikére írónnal írt megjegyzések között érdekes a “hátralék” szó: emlékeztető, hogy az ígért vagy kölcsönvett összeget nem fizették be maradéktalanul. A nevek számát a község létszámával összemérve, s mert legtöbbször férfiaké vagy özvegyasszonyoké, az adományozók többsége nyilván családfő volt (*baál bajit*, “a ház ura” / *balebosz*), s nyilván nem egészen nincstelen; egy részük egyébként azonosítható a korabeli összeírásokban is. Évszázados raktári homályból ásta elő a Múzeum a kötetet. A zsebecskéken szereplő neveket, megjegyzéseket az MTA TK Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoport munkatársai (Komoróczy Szonja Ráhel, Bányai Viktória) átírták, s összegyűjtötték a hasonló tárgyakat különböző külföldi gyűjteményekből (nem sok van, s mind egyedi). A gondosan restaurált (Nemes Takách László) kötet a Múzeum “Kő kövön” című kiállításán (2014. október – 2015. szeptember,

rendezte: Szarvas Zsuzsa) látványos installációval (Balla Margit) szerepelt – mint rendkívüli emléke a pápai zsidók közösség-fenntartó erejének.

Iratok tömegéből, s kivált a Batthyány-kormány által országosan, a zsidó lakosság szigorú ellenőrzése céljából elrendelt 1848. júniusi összeírásból ismerteetes, milyen foglalkozásokat űztek Pápán a zsidók. Boltosok (akkor: 22), portékások (11), rőfösök (22), szatócsok (5), különféle árukra szakosodott kereskedők (só, fűszer, dohány, bőr, irha, toll, gyapjú, gabona, liszt, norinbergi áru, textil, posztó, ruha, rongy, vegyi áru, agyagáru, fa, vas, ló, marha stb.), serfőzők (“söröde”), korcsmárosok (29). Fényes Elek: “(...) számos izraeliták nyers termékekkel nevezetes kereskedést folytatnak.” A hagyományos zsidó mesterségek (szabó, gombkötő, parókakészítő, nyereggyártó, szíjgyártó, suszter, varga, szappanfőző, ecetgyártó, olajkészítő, hamuzsír-főző, bádogos, üveges) mellett újabbak, az új igényekhez igazodók is (szikvízgyártó, szivar- és cigárókészítő), továbbá néhány, Pápán különösen híressé vált kézműipar: pipafaragó (összesen 46: gyárosok, mesterek és legények), pecsétvágó, rózspapukak-készítő, kékfestő, tímár (gubacs bőven volt a közeli erdőségekben, víz a Tapolca-patakban, Bakony-érben); a tímárok utcáját, amelyen keresztülfolyt a város szennyvízlevezető csatornájául is szolgáló, ma már nagyobb részén lefedett Cinca-árok, Büdös-köznek nevezték. Voltak tollasok, rongyosok, házalók (41), hajhászok, azaz tőzsdei ügynökök (41), gyárosok (3 család), és egy aranyműves is. Fischer (később: Farkasházi) Mór 1839-ben vette bérbe az Esterházy uradalomtól a keménycserép-gyárat, innen indult magasra ívelő herendi pályája. A főrabbi mellett a község tartott négy segédrabbit (*more cedek*), két előimádkozót (*hazzán / baál tefilla / Schulsinger*), melegfürdő- (*mikve*) készítő, három *sammas-* / sameszt (“község szolgálja”), a zsidó ispotályban két segédet, megélt benne összesen 25 zsidó tanító, akik a nyilvános vagy a zsidó községi községi iskolában tanítottak (iskolamester), illetve házaknál magántanítók voltak (*melamméd / melamed*). Természetesen, zsidó kézben volt a község tagjainak ellátását szolgáló szárnyas-*vágoda*, a kóser mészárszék (a sakter-ház), a rituális fürdő (*mikve*), több is, kóser virsi- és szalámigyártás, a macesz-sütőde (“laskaház”), a maceszliszt-örlő malom, de voltak a városban zsidó orvosok (6), bábák (2), kávéosok (3), könyvkötők (4), sapkások (11), pékek (5), fuvarosok (6), napszámosok (11), egy zongoramester és egy

hegedős. Valamennyi mesterséget, foglalkozást felsorolni is lehetetlen, Jakab Réka említett könyvében és ennek CD mellékletén az 1848. évi összeírásban nevek és foglalkozások együtt tanulmányozhatók. Fényes Elek: “Van (Pápának) egy jól rendezett könyvkereskedése is, mi hazánkban ritkaság”; nem mondja, hogy a tulajdonos zsidó, de a szóban forgó összeírásban találkozunk bizonyos Berger Jónással (37 éves családfő), aki mint könyvkereskedő van felvéve. Ide tartozik, hogy Pápan a polgári kaszinó 1834-ben alakult, és tagjai közé felvett zsidókat is, ez akkortájt még nem volt külföldön sem általános.

*

A VÁROS RABBIJAINAK NEVÉT, jesivájukat, működésük idejét folyamatosan ismerjük, ha kezdetben évszámok szerint nem is. Mint a török hódoltság után ide áttelepülő zsidók többsége, közvetlenül vagy közvetve, rabbijaik is Morvaországból érkeztek. A XIX. században kiemelkedő jelentősége volt Benjamin Zeév Volf ha-Kohén Rappaportnak (1754–1837), Morvaországból jött, először Óbudára, ahol tíz évig jesivát tartott, s onnan Pápara, hogy 1781-től több mint fél évszázadon át álljon a község élén. Erős talmudistának számított, több halákhikus kommentárt és responsumot írt és adott ki prágai nyomdában, de rituális kérdésekben *mekil*-nek (< *kal*, “könnyű”) tekintették, egy-egy halákhikus szabály előírását könnyebbítő, engedékeny értelmezései, megengedő döntései miatt támadta őt a pozsonyi orthodoxia, kortársa, különösen a szigorú, sőt, szigorító (*mahmir*) orthodoxia ősforrása, Moses Schreiber (1762–1839), akit az utókor *Hatam Szofér*-nek nevez. Rappaport felvilágosult rabbi volt, elvetette a kabbalát, elutasította a haszidizmust, ebben közel jutott a zsidó felvilágosodás (*haszkála*) szemléletéhez, az élete utolsó évtizede táján kibontakozó németországi *Wissenschaft des Judenthums* felfogásához.

Utóda, Sraga Feivel Pinhasz ha-Lévi Horowitz, magyarul: Horovitz Pál (1796–1845), korábban bajai rabbi, gr. Esterházy (II.) Károly (1799–1856) pápai földesúr, Tolna vármegyei főispán pártfogoltja volt, akit maga a gróf hívott Pápara (1838). Magyarországon az elsők között figyelt fel a német vallási reformtörekvésekre, zsinagógájában elsőként tartott magyar nyelvű szónoklatot. Ő kezdeményezte a paksi rabbi-gyűlést (1844. augusztus), melyen a zsidókat foglalkoztató új eszmék – emancipáció, szertartási reformok – először kerültek országos

távlatba, s amelyen ő maga is igen aktív szerepet játszott. Mintául az akkor már halálos ágyán fekvő, de az eseményeket messziről is figyelemmel kísérő Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi tevékenységét tekintették. Chorin már évtizedekkel korábban magára vonta az orthodoxok haragját (példák, csak a tettlegességre: Pozsonyban az utcán kővel dobálták meg, Pesten le akarták vágni a szakállát). A gyűlésen az “újító” kisebbség – amely irányzatot később majd *neológus*-nak, neológnak neveznek – tekintélyes világi személyek kezébe akarta adni a zsidó községek vezetését, hogy azok rendezzék a zsidók és keresztények viszonyát, különösen pedig a zsidó kereskedők helyzetét, de határozatokat nem tudott elfogadtatni, az intézményes változtatásokhoz a résztvevő rabbik nem voltak elég bátrak.

*

AZ ÚJ ZSINAGÓGA ÉPÍTÉSE a paksi rabbi-gyűlés idején már folyt Pápán. Első, az uradalomtól a Salétrom utcában (a Bástya utca délkelet felé nyíló kis mellékutcája, ma: Batsányi János utca) bérelt imahelyén (*oratorium hebraei* / *Bethaus*) a község csak rövid időt töltött, a folyamatosan növekvő lélekszámhoz nagyobb épületre volt szükség. A már évtizedekkel korábban az Ispotály utcában megvásárolt két szomszédos telek egyikén ház is állt, akkor talán ezt alakították át, rendezték be zsinagógának (1776 – az évszámot Löw Lipót 1846. évi avatóbeszédéből tudjuk meg). Ez lehetett a “régi” zsinagóga, idővel körülötte alakultak ki a rituális élethez szükséges egyéb épületek (*mikve*, “fürdő”, *mekulin*, “mészárszék”, amelyben csak zsidók dolgoznak, vagy *kacávt* / *macellum*, ua., rituális, de más mészárosokkal együtt), iskola, jesiva, Hevra-székház, rabbi-lakás stb. Idővel, a lélekszám növekedése miatt, hely hiányában kisebb csoportok különböző imaszobákban tartották istentiszteleteiket.

Új zsinagóga építéséről a község 1841. július 14-én kötött egyezséget, 250 tag aláírásával, ez a családfők mintegy kétötödének (40 %) támogatását jelentette. A földesúr, gr. Esterházy (II.) Károly, engedélyt adott az építkezéshez, hozzájárulásként felajánlotta a szükséges kőanyagot ingyen, a téglát hat évi hitelle. (A legenda úgy tartja, hogy gr. Esterházy ingyen adta a téglát, 100 000 darabot; a szerződésbe foglalt ígéret valójában az előbb mondottak.)

A tervező – Dávid Ferenc művészettörténész feltevése szerint – Steiner Antal uradalmi “épületjegyző” lehetett, mindenesetre,

valamelyest külföldön is tájékozott ember, inkább tervező építész, mint kivitelező. (1844-ben egy pesti pályázatra is adott be tervet.) A munkálatokat ifj. Pauli Mihály helybeli építésre (építész vállalkozó) bízták; mindketten valószínűleg római katolikusok voltak, Pauli apja, id. Pauli Mihály (1772–1859) kőművesmester számos épületet emelt vagy tervezett a városban, többek között – két évtizeddel korábban – a belsővárosi városházát.

*

EURÓPA NYUGATI FELÉBEN a zsinagóga-építészet a XVIII. század végén lépett ki a középkorból. Az újabb épületek már nem rejtőztek el a városképben; a tolerancia egyik első jeleként, helyet kaptak, mint itt, Pápán is, a városközpontok szélén, s a polgárosodás előrehaladtával maguk is a városi tér alakítójává váltak. Ebben a helyzetben mint építészeti stílusprobléma vetődött fel a zsinagógák külső és belső kialakítása. A korszak egyetemes művészeti stílusa magától értetődő választás lehetett, így épültek sokféle klasszicista vagy romantikus zsinagógák, de a zsidó hagyományban erősen élő történeti tudatnak megfelelően több helyütt valamilyen történelmi stílus mellett döntöttek, először Karlsruhe, külsőleg egyiptizáló (pylonok) zsinagógájával (1800), majd a Németországban szaporodó reform-közösségek különböző orientalizáló stílusú zsidó “templom”-okkal, melyekben orgona is volt.

Pápán az építészeti koncepciót nyilván Horowitz rabbi alakította ki, községében leginkább ő akarhatta, hogy az új épület *más* legyen, nem olyan, mint a korábbi zsinagóga, amely alighanem észrevehetetlenül húzódott meg a kis utca többi háza között; ő akarhatta, hogy a zsinagóga méreteiben is jelezze a zsidók akkori szerepét a város életében, és hogy megjelenésében, belső elrendezésében egyaránt az újabb nyugati irányzathoz igazodjék. Azaz méreteiben jelentékeny, tekintélyt sugárzó, más, mint a város egyéb közösségi, egyházi épületei, és belső terének kialakításában a németországi zsidó “újítók” liturgikus változtatásait is figyelembe vegye.

A tervet mind a földesúr, mind a község jóváhagyta. A kivitelezésre rituális szempontból két feddhetetlen orthodox *dajján*, Israel Epstein és Lipót Lipman Schoßberger felügyelt. (Az 1848. évi összeírásban mindkettő mint “segédlelkész” szerepel.) A falakat már bizonyára felhúzták, s már látszott a belső tér szerkezete is, amikor a községben felmorajlott az elégedetlenség. A legerősebb

ellenkezéssel a Tóra-olvasó emelvény (*bima* < görög *béma* vagy *almemor* < arab *al-memra*, *al-minbar*) elhelyezése találkozott. A kora-újkori hagyomány szerint ennek az imaterem közepén kell állnia, négy sarkán egy-egy oszlop, amely oszlopok rendszerint a mennyezetet tartó pillérek voltak, vagy azokat jelképezték, s azért közepén, hogy az előimádkozó, ebben az összefüggésben: *seliah cibbur*, aki a közösség nevében recitálja az imákat, valóban annak közepén álljon. A pápai “újítók” német mintára elvetették ezt a négyoszlopos elrendezést, és az emelvényt előbbre vitték, közel a Tóra-szekrényhez (*aron*), és ezen jelölték ki a szertartást vezető *hazzán* helyét is. Azt akarták, hogy a hitszónok (*Prediger*), aki nyilván – lutheránus mintára – palástot ölt, a bimáról, a közönséggel szembe fordulva beszéljen. Horowitz rabbi és az építész megoldásként óvatos kompromisszumot gondoltak ki: szokatlan, kör alakú emelvényt terveztek, közel az *aron*-hoz, de nem közvetlenül előtte, azonban körbejárható volt, mint a négyzetes emelvény a régi zsinagógákban. Megtervezték az orgona helyét is, hátul, a főbejárat fölötti karzaton; akkor már, mint sokhelyütt Német-, Cseh- és Morvaországban, volt orgona Chorin rabbi aradi zsinagógájában (1842), és Löw Lipót is éppen az idő tájt kezdte használni Nagykanizsán (1845).

Horowitz rabbi törekvéseinek a községben, mint már utaltam rá, annyi támogatottsága lehetett, mint amennyit az építési határozat elfogadásánál a szavazati arány mutatott. A kétötöd jelentette a község vagyonosabb és műveltebb felső rétegét, ez volt a a pápai zsidó polgárság, a gazdag kereskedők, vállalkozók. Ha a zsinagógai reformok pontos tartalmával nem voltak is tisztában, támogatták azt, amit “újító” rabbijuk akart.

A konzervatív többség tiltakozását az “újítók” – a pápai iratok szóhasználatában a “kisebbik (ti. párt)” vagy a “felvilágosultak” – terve ellen Esterházy gróf mint földesúr lesöpörte az asztalról: nem járult hozzá ahhoz, hogy a jóváhagyott tervet menet közben megváltoztassák (1844. július 22). Az építkezés egyébként akadozott. A községnek nem volt elég pénze, az építész nem tudta kifizetni. A befejező munkálatok és a berendezés költségeit úgy akarták előteremteni, hogy előre áruba bocsátják a zsinagógai ülőhelyeket. Az ülőhelyek vagy templomszékek árusítása általában is a zsidó községek egyik fontos bevételi forrása volt. A családfelek többsége nem tudott és nem akart előre fizetni, ez nem is volt sehol

szokásban. A vita kiélesedett, a község polarizálódott, a “felvilágosult” tagok, akik mint kereskedők széles körű bécsi és távolabbi kapcsolatokat tartottak fenn, kitartottak Horowitz rabbi és az újítások mellett; a szegényebbek, a község háromötöde, ragaszkodtak a korábbi templomi rendhez. (Kivételek mindkét oldalon voltak.) A községi elöljáróság lemondott, új választásra került sor.

Az újonnan megválasztott elöljárók 20 000 ezüstforint kölcsönt akartak felvenni, biztosítékként lekötve a község vagyonát; a földesúr ezt megtiltotta. Mire a “felvilágosultak” azt követelték, hogy a jövőben a községi választásokon csak azok vehessenek részt, akiknek van székük a befejezésre váró új zsinagógában. Azaz a község ügyeiben csak ők dönthessenek. A földesúr úgy rendelkezett, hogy egy szék ára 500 váltóforint legyen (= 200 ezüstforint), de lehessen “rész-jegyet” is vásárolni, azok pedig, akik kevesebbet fizetnek, kapjanak töredék-szavazatot, amely töredékeket egyesítve ők is befolyásolhatják a döntéseket. Az 500 forintot csak kevesen tudták megfizetni. A község néhány vagyonos tagja hatalmas összegért vett magának ülőhelyeket, összesen 30 000 váltóforintért (= 12 000 ezüstforint), nem csupán az építkezés támogatása végett: nem kétséges, későbbi tovább-eladásra, az összeg 60 szék – és ugyanennyi szavazatot – jelentett. Nőtt a feszültség a községben. A vagyoni különbség egyértelműen a rituális ellentét formáját öltötte: a pápai konzervatívok a pozsonyi orthodoxia – akkor már a *Hatam Szofér* fia, Abraham Schreiber (1815–1871), a *Ketav Szofér* – jesivájának szigorúságához igazodtak, minden bizonnyal kaptak biztatást és támogatást is Pozsonyból.

*

HOROWITZ RABBI VÁRATLAN HALÁLA (1845. február) után Esterházy gróf biztos akart lenni abban, hogy az új rabbi az általa kijelölt úton fogja tartani a zsidó községet. Feltételül szabta, hogy a jelölt országosan ismert legyen és jól tudjon magyarul. Igazolnia kellett azt is, hogy már szolgált egy közepes vagy nagyobb községben. Feltételei indokoltak voltak: 1820 óta törvényes előírás volt, hogy a zsidó községek csak “tudományosan képzett” rabbit alkalmazhatnak; igaz, ez akkor mindössze a nyilvános elemi iskolát jelentette. A pápai község egyik tekintélyes tagja, Feitel Mór (Moritz) (1811–1883), 1841 óta tisztiorvos a városban, Löw Lipótnak közös jesiva-éveik (Kolín, Csehország) óta barátja, szintén

a zsidó felvilágosodás elkötelezettje, szintén az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* munkatársa, aki a majd 1845-ben a zsinagóga-reform felkavarta vitákról Pápán szerkesztendő kis könyv (Zulässigkeiteit, 1845) egyik szerzője lesz: Feitel doktor megkereste a nagykanizsai rabbit, az ottani “Az izraeliták oskolájá”-nak akkor már országos hírvü rectorát. Megkapta tőle írásbeli tervezetét az iskolai oktatás fejlesztéséről, ezt a község helyeslőleg tudomásul vette, és Esterházy gróf felkérésére Deáky Zsigmond (1795–1872) címzetes püspök, a M. Tud. Akadémia tagja, győri tankerületi főigazgató is approbálta.

Végül Esterházy gróf, nyilván Feitel sugalmazására, az új gondolkodású rabbi-nemzedék három tagját jelölte: Zipser Majer (1815–1869) székesfehérvári rabbit, aki már több történeti tanulmányt tett közzé külföldön, és községében bevezetett bizonyos reformokat; Steinhardt Jakab (1818–1889) aradi rabbit, Chorin Áron követőjét (és az előző évben megválasztott utódját); végül, saját favoritját, Löw Lipótot, Schwab Löb (1794–1857) – magyarul kiadott iratának címlapján: Schwab Arszlán – nagy tekintélyű, mérsékelt “újjító” pesti főrabbi vejét, aki maga is Chorin meggyőződéses híve volt (később pedig életrajz-írója lett). Mint az elhunyt R. Horowitz Pápán, mindhárom jelölt szilárdan a zsinagógai reformok mellett állt.

*

RABBI JEHUDA LEIB LEF, Leopold Löw, Löw Lipót, aki akkoriban magyarosan Lövnek írta a nevét, Morvaországban született, jiddis anyanyelvű volt, széles körű *jesiva*-tanulmányai, közép- és felsőfokú nyilvános iskolai vizsgái (1827–1835) után is súlyt fektetett arra, hogy az új németországi törekvések követőjeként magasabb világi iskolázottságot szerezzen. Házitanító volt Óbudán a textilgyáros Goldberger családnál, illetve Pesten Kern Jakab (1804–1864) gabona-nagykereskedőnél, eközben bejárt a pesti kir. Tudományegyetem előadásaira. Két tanévben (1837/38, 1838/39) a pozsonyi evangélikus líceumban, ahol szívesen látták a többieknél idősebb zsidó fiatalemberket, 26–27 éves korában fizikát, természetismeretet, latin stílisztikát, egyetemes és magyar történelmet, zsidó (!) vallástant (*Doctrina religionis teste Rabbinó*) tanult. Bécsben a tanítóképzőben (*k. k. Normal-Hauptschule bey St. Anna*) középiskolai tanári oklevelet szerzett, az egyetem bölcsészeti karán pedig neveléstani vizsgát tett (1839/40). 1839-ben jó

tájékozottságú és biztos ítéletű cikksorozatot közölt a magyar történelemtől az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban; irodalmi németjét németországi kortársai is nagyra tartották. Első magyar nyelvű cikkeit Fábián Gáborral és Kossuthal az emancipációról vitázva a *Pesti Hírlap*ba írta (1844). Később is több alkalommal biztos ítélettel foglalt állást országos politikai ügyekben, a nyitott világgazdaság mellett, a kereskedelem és kézművesség látszólagos védelmére nemzeti korlátokat állító politika ellen.

*

AZ EGÉSZ MORVA- ÉS NÉMETORSZÁGI RABBINIKUS VILÁGBAN szétterültek a pápai zsidó község belső vitái, szerephez jutottak a zsidó modernizáció forrongásában. A község “felvilágosult” tagjai, akik Rappaport és Horowitz művének folytatásában voltak érdekeltek, felkértek több külföldi, reform-párti rabbist, hogy rabbinikus tekintélyükkel, döntvényben (*responsum*) foglaljanak állást a reformok mellett (Zulässigkeitt, 1845). Ismerjük a kezdeményezők nevét (ők írták, 1845. májusi kelettel, a 94 oldalas kötet előszavát), a község új vezetőségéhez tartoztak, szerepelnek a korabeli összeírásokban, iratokban: Spitzer Adolf (az 1848. évi összeírásban: rófkereskedő), bírósági (Zulässigkeitt); Schlesinger Sámuel (kereskedő), templomatyja (*gabbáj / Synagogen Vater*); Herzfeld Adolf (kereskedő), népszószóló (*Gemeinde Repräsentant*). A könyvben összesen 21 rabbi vonultattak fel, köztük a németországi reform-nemzedék színe-javát, álljon itt legalább néhányuk neve. Zacharias Frankel (Drezda), a *Wissenschaft* egyik vezéregyénisége, néhány év múlva a korszakos jelentőségű breszlai *Jüdisch-Theologische Hochschule* (rabbiképző intézet) megalapítója. – Abraham Geiger (Breslau), aki a zsidó vallás gyökeres reformját tartotta szükségesnek. (Löw később meleg hangú nekrológot írt róla.) – Samuel Holdheim (Schwerin), aki már jelentős változtatásokat eszközölt a liturgiában és az életvitel szabályaiban. – Isac Noa Mannheimer (Bécs), a Seitenstettengasse reform-zsinagógájának hitszónoka, Löw Lipót régi támogatója, aki a pápai rabbi-választásra ajánlólevelet is írt neki. (Mannheimer zsinagógájának több újítását átvette Pesten az Orczy-házban akkor már pár év óta működő *Chor-Tempel* is.) – Ludwig Philippsohn (Magdeburg), az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, a kor széles körben elterjedt lapjának szerkesztője. Magyarországról Schwab Löb (Pest), Zipser Majer

(Székesfehérvár), Pillitz Dániel (Szeged) és Skreinka Lázár (Arad), Chorin rabbinikus bíróságának (*bét din*) ülnöke (*dajján*).

A pápai előljárók több kérdésben kérték ki a rabbik véleményét. Hol helyezték el a bimát: a zsinagóga közepén-e, vagy az *aron* előtt; énekelhet-e kórus az istentiszteleten (Lőw Lipót később így írta: “nach Noten singen”); hol történjék az esketés, az udvaron-e, vagy benn a zsinagóga épületében; kell-e a zsidó község előljáróinak fejfedőt viselniük hivatalos tanácskozásaik alkalmából, ha nem vallási ügyekről van szó; kell-e halotti lepelt (*kittel / kitli*) öltetni, tiltott-e bőrcipőt hordani engesztelőnapon; meg lehet-e tisztítani az imakönyvet az elavult, a korszerű ízlésbe ütköző régiségektől. Ezek a kérdések Németországban a vallási reform legfőbb pontjai közé tartoztak. A megkérdezett rabbik egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy az elvetni kívánt szokások nem a vallási törvény (*halákha*) előírásai, többségük keleti eredetű, a nyugati világban szükségtelen, a zsinagóga-reformnak nincs halákhikus akadálya. Az orgona pedig egyenesen hozzájárul a szertartás megszépítéséhez (*hidur micva*).

*

A RABBI-VÁLASZTÁSRÓL a földesúr 1846. május 27-én adta ki rendelkezéseit. Összeírták a szavazati joggal bíró családfőket, a többiek képviselőjére pedig 18 népszószólót jelöltek ki. A választásra 1846. június 2-án, kedden került sor – ez a zsidó hagyomány szerint szerencsés nap, új dolgok létrehozására különösen alkalmas, mert a teremtés-történet harmadik napi szakaszában kétszer szerepel a szó: “Legyen...”. Csak azokat hívták meg, mindenkit névre szólóan, akik megváltották zsinagógai széküket, összesen 206 családfőt. A szavazásban részt vett a 18 népszószóló is.

A választást Esterházy gróf három jelöltje közül Lőw Lipót nyerte. Egyetlen ellenszavazatot kapott. Az eredmény még így is csupán annyit jelent, hogy a családfőknek – s illetéknéppen az egész zsidó községnek – csak mintegy egyharmada állt ki Lőw rabbi mellett.

Lőw megválasztása után ellenfelei azonnal tiltakozó beadványokkal fordultak a hatóságokhoz. A legfőbb hivatkozási alap a választási eljárás volt. A választási jogosultság korábban azon alapult, hogy az illető fizeti-e a kóser hús és bor után járó *gabellát* (“kóser-krajcár”), ez volt ugyanis a község fő jövedelmi forrása. Az új előljárók a rabbi-választás előtt, a földesúr rendeletére, a

választójogot a zsinagógai székek megvásárlásához kötötték (így gyorsabban össze lehetett szedni az építkezés befejezéséhez szükséges összeget). A beadványok ideiglenes eredményeképpen a vármegyei hatóságok felfüggesztették a választás eredményét, de Feitel doktor, Deák Ferenc közbenjárására, Sárkány Miklósnak (1802–1891), a bakonybéli bencés monostor apátjának segítségével a megyegyűlésen elérte (1846. augusztus 3), hogy a felfüggesztést feloldják, Löw megválasztását jóváhagyják. Az előljárók azonnal megkötötték a szerződést a rabbival.

*

LÖW LIPÓT A VÁLASZTÁS UTÁN, 1846. augusztus 6-án érkezett Pápára. Este hívei fáklyásmenettel köszöntötték, vállukra emelték. De a községnek a választással elégedetlen tagjai már másnap áskálódni kezdtek ellene Pozsonyban, Bécsben. Rossz németséggel írt – koholt – levelet terjesztettek, amely szerint száz rabbi kiátkozta a pápai “haladó” pártot. (Száz rabbi egybehangzó állásfoglalása a lehető legerősebb halákhikus döntvénynek számít.) Több magyarországi rabbi, néhányan az Esterházy uradalmak zsidó községeiből is, a nagy befolyású bécsi bankár, Salomon Mayer Rothschild (1774–1855) segítségével akarták elérni, hogy gr. Esterházy (II.) Károly kegyúri minőségében érvénytelenítse a választást, de a gróf közölte Feittel, hogy – mint a bankház üzletvezetőjétől (*Procuraführer*), a kismartoni (Eisenstadt) Moses Jacob Goldschmidtől maga tudta meg – a bankár egyáltalán nem támogatja őket. Folyamodványaikat gr. Apponyi György, a röviddel korábban kinevezett udvari kancellár nem tárgyalta. A békétlen orthodoxok legvégül magához V. Ferdinándhoz intéztek feljelentés értékű folyamodványt. (Ellenfeleivel szemben, ha meggyőzni nem tudta őket, a *Hatam Szofér* is élt hasonló módszerrel.) A király – a Helytartótanács és a Kancellária szokásos tempójában – két év múlva, 1848. február 15-én rendelt el vizsgálatot a rabbiválasztás miatt támadt egyenetlenségek kivizsgálására (Hudi, 2001, no. 37), és az év március elején hozott döntést, jóváhagyva Esterházy gróf és az előljárók lépéseit.

A zsinagógát Löw Lipót szentelte fel, két héttel az őszi nagyünnepek előtt, 5606. elul 20-án (1846. szeptember 11), pénteken. A Tóra-tekerceket ünnepélyes menetben vitték át a Salétrom utcából, Ungár nagykereskedő udvarházából, amelyben átmeneti imahelyük volt. A szertartáson a Bécsben élő gr. Esterházy

(II.) Károly képviselőjében megjelent bezerédi Bezerédj Mihály (1792–1858) táblabíró, a Pápa–Ugod–Devecser Esterházy birtokok uradalmi jószágkormányzója (*praefectus*). Löw rabbi magyar nyelvű hitszónoklatot tartott. Beszédét egy év múlva *A Magyar Zsinagóga* című folyóiratában nyomtatásban is kiadta (1847): “A pápai zsinagóga felszentelése. September 11kén 1846. Elul 20kán 5606.”

Avatóbeszédét Mózes II. könyvének (*Semot / Exodus*) arra a szakaszára építette (25 skk.), amelyben az Örökkévaló szavára Jisráél fiai a Szinaj hegynél megépítik a szent sátrat. Ebből a fejezetből való a főbejárat fölé írt – ma már csak egy-két betűből rekonstruálható – felirat is: “Készítsenek nekem szentélyt, hogy közöttük lakjam” (Ex. 25,8).

Löw már Nagykanizsán tisztában volt azzal, hogy a pápai községben viszály dúl, hogy a két irányzat (párt) között az ellentét kibékíthetetlen, s míg korábban ennek az ellentétnek a Horowitz rabbi által keresztülvitt koncepció volt a fókuszában, a zsinagógai reform, addig most az ő személyére zúdul a reform ellenfeleinek vádaskodása, pozsonyi támogatóiknak már sokak által megtapasztalt indulata. Tudta, hogy Pozsonyban, a szélsőséges orthodoxia fellegrárában soha nem fogják neki megbocsátani az evangélikus líceumot, s ez volt a legkevesebb.

*

A RABBI EMELKEDETT HANGÚ BESZÉDE tele van finom utalásokkal a feszült pápai viszonyokra. Rosszallólag említette a “szűkkeblűeket”, “fösvényeket”, “gyenge eszűeket”, de hangsúlyos kifejezései ezek voltak: megbékélés, kiengesztelés, egyetértés, békeszeret. “Alig jutott vala köztudomásra az Isten akaratja, hogy templom építtessék, s ime: a község minden lelkes tagja sietve törekvének, hogy minél előbb járhasson az inneplő sokaság az Isten hajlékába.” – “Igaz ugyan, hogy a szűkkeblűek s a fösvények nem segítették elő a szentség elkészítését...” – “Négy évig tartott e ház építése; számtalan akadályok gátolták a szent vállalat kivitelét; balvélemény és visszavonás veszedelmes frigybe léptek a dicséretes munka idomtalanítására...” – “Mert ha sikerül is a képmutatóknak, hogy elámítsák embertársaikat; ha sikerül is a gyenge eszűeknek, hogy saját lelkiismeretüket elaltassák és eláltassák: de még nem sikerült soha elámíthatni a Mindenhatót...” – “(...) Ki mélyen érzett bánattal megvallja vétkeit, találjon kegyelmet az Isten előtt, kiengesztelődjék saját lelkiismeretével, s a szemrehányás dúló

viharai elhallgassanak kebelében...” – “Meg kell vallanunk, miszerint magyar hittársaink között nem kevesen vannak, kik épen olyan zűrzavaros tanításhoz testestül lelkestül ragaszkodnak, konokul állítván, miszerint a zsinagógai beszéd világos érthetősége veszedelmes ujtítás volna, mellynek követőit gyűlölni, üldözni, rágalmazni Isten parancsolta kötelesség.” – “A megbékélés, a kiengesztelés, az egyetértés magvait hinti el kebleinkbe minden ima, melly lebeg ajkainkon...” – “És valóban! hol volna alkalmasabb hely a békeszeretet dajkálására, mint itten, a zsinagógában?” – “Mert a meghasonlás mindég gyűlöletes féltékenységet és szűkkeblű pártoskodást szülvén, meggyengíti és széthasogatja az erőket, s elkerülhetetlenül okoz csendetlenséget, zavart, megkeseredést és forrongást.” – “Adja Isten, hogy az épületes buzgóság, mellyre te hívsz minket, egészen elnémítsa a babonát s a túlbuzgalmat, az önzést és a fejességet, a haszonlesést és a fukarságot!” – “Tiszteljétek a zsinagógát ti, e gyülekezetnek vagyonosai és gazdagai. Jöjjetek gyakran és szívesen ebbe a házba... – Tiszteljétek e zsinagógát ti, e gyülekezetnek szegényei és szűkölködői. Örüljétek, hogy nektek is hivatástok vagyon a tökéletesedésre, az erkölcsiségre, az örök boldogságra. (...) Jöjjetek gyakran az Isten házába. Itt gazdaguljon lelketek a földi szűkölködésben; itt felvidámuljon szívetek az élet bajai alatt; itt szilárduljon jellemetek a becületességben.”

*

GYALÁZATOS INZULTUST kellett Löw rabbinak ezután megélnie. Alig több mint egy héttel a zsinagóga avatását követően, az újévet megelőző szombaton (5606. elul 28 = 1846. szeptember 19), az istentisztelet végén, amint az utcán lakása Boldogasszony utca 8) felé tartott, egy kisebb csoport káromkodva szidalmazni kezdte, leköpdöste. Az ügyben az uradalmi úriszék tíz férfi ellen vizsgálatot indított, nevüket, foglalkozásukat Jakab Réka jegyzőkönyvek és egyéb adatok alapján pontosan megállapította (2010, p. 13). A zsinagóga elrendezését, rituális rendjét, a rabbi-választás lebonyolítását kifogásoló – többségi (!) – csoport tagjai, hangadói voltak: kereskedők, vendéglős, hajhász stb. Nem a zsidó község vagyontalan tagjai: nyilvánvalóan a Pozsonyra hangolódott orthodoxia.

*

1846, A ZSINAGÓGA FELAVATÁSÁNAK ÉVE, éppen a közepe a pápai zsidó község 200 éves történelmének. 98 évvel korábban alakult meg a község, 98 évvel később semmisítette meg a deportálás. A történelem második évszázadában a zsidó élet középpontjában a zsinagóga állt.

*

ÉS MOST MÁR VEGYÜK SZEMÜGYRE magát a zsinagógát. A Petőfi utcában, a telekhatáron áll. Tiszta téglaeépület, még a Tóra-olvasó emelvény alapja is téglából készült, a földesúr, gr. Esterházy (II.) Károly uradalmi tégláiból.

Különös épület, kívülről nézve nagy, a környék házai közül magasan kiemelkedő téglatest, a főbejárat fölött enyhén csapott nyeregterő fedí. Hossza, szélessége 31.87×21.36 méter. Északi (ÉNy), utcai homlokzatát csak a két ablakosor, félköríves fülkékben elhelyezett ikerablakok tagolják. Feltűnő maga a falfelület: mintha kváderkövekből épült volna. Csak ma, hogy a csupasz téglafalakat az erózió sok helyen kitakarta, vesszük észre, hogy a kváderkövek habarcsból készültek. A látvány, a környező alacsony, többségükben földszintes házakhoz képest, kihívóan *más*, éppen úgy, ahogyan Horowitz rabbi kívánta.

Az épület külsejéről nem nehéz Firenzére asszociálni. A pápai építész láthatóan a *renaissance* mintát követte, ez akkor már látható volt közelebb is (Drezda, Gottfried Semper nagyhírű zsinagógája, 1840). A külső falfelületek, mindkét hosszabb oldalhomlokzaton az ablakok két sorával (5–5 ikerablak, a sarok irányában, messzebről nézve, $5 + 1$), az ál-kváderkövekkel, vízszintesen tagoltak, még inkább kiemeli ezt a tagolást az épületet a földszint és az első szint között körbefogó övpárkány.

A zsinagógaépület hosszanti tengelye, az Ispotály utca szerencsés vonalvezetésének megfelelően, kelet–nyugati (ÉK–DNy) irányú, párhuzamos az utca vonalával. Főbejárata a délnyugati oldalon, kis előudvarból nyílik, a kaput bélétszerűen 3–3 ión jellegű féloszlop fogja közre, a félköríves záródás fölött timpanonnal, mely utóbbiban a fentebb idézett héber felirat van, és nagy Dávid-csillag. A két külső féloszlop jelképezi a jeruzsálemi templom előtt álló oszlopokat (Jákin és Bóaz, I. Kir. 7,21). A főbejárat két oldalán található a karzatokra vezető lépcsők külön bejárati kapui. Mert hogy a nők helye a második emeleti karzaton volt, férfiak és nők hagyományos elválasztása azt kívánja, hogy a női karzat csak a férfiak bejáratától

lehetőleg függetlenül legyen megközelíthető. A főbejárati homlokzaton is ablakok nyílnak, két sorban (az első emeleti szinten három, a másodikon kettő – ezek is ikerablakok –, és a rózsablak). Mindkét hosszabb oldalon, a Petőfi utcáról és az Eötvös utcai keskeny kertből, szintén bejárati kapu nyílik a belső térbe, ezek kiképzése szerényebb. Három, illetve öt kapu: sok száz ember mehetett imádkozni a zsinagógába, a földszinten 800 ülőhely volt. A zsinagóga közelében egy kis köz az utcákat is keresztülvágta, pápaiasan: közle, hogy ne kelljen a Bástya utca felé kerülni: *micve*, hogy a zsinagógába mindig sietve menjen az ember.

Az alaprajz megőrzi a zsinagógák talmudi előírásra visszamenő tagolását, amely tagolásnak a jeruzsálemi templom volt az előképe: “tornác” (*úlam*), azaz előtér; “szent (hely)” (*héshal*), azaz imaterem; és “szentek szentje” (*kodes ha-kodasim / devir*), azaz a keleti (itt: ÉK) falnál – külön belső építményként – a Tóra-szekrény. Az *aron* kiképzése pontosan ismétli a főbejárati kapuét. Fölötte hatalmas, 12-osztatú rózsablakot (körablak) látunk, ehhez hasonló van hátul, a főbejárat fölött is. Egyébként azonban az épület alaprajza valóban más, mint amit a község többsége várt volna.

A belső teret az oldalkarzatokat tartó pillérek három hajóra osztják; ez határozott szakítás a zsinagóga-építészet középkori hagyományával, amely az esetleges keresztény asszociációk (szentháromság) elkerülése végett szigorúan tiltott bármifajta hármasságot.

A hatalmas tér méreteivel, arányaival páratlan látványt nyújt. A főhajó belmagassága 19.60 méter! Az épület boltozatát az imaterem sarkaiban négy nagy sarokpillér tartja. Három oldalról karzatok fogják körül, két szinten. A földszinten az oldalkarzatok magas lábazatra állított, négyzet alapú, testes pillérekre nyugszanak, a második szinten karcsú oszlopok, az első és a második szinten félköríves árkádokkal, a harmadik szinten egyetlen, az egész karzatot átfogó, szintén köríves árkád. Hátul, a főbejárat fölött csak az első emeleti szinten van karzat, az így képződő magas teret az építők az orgona helyének szánták, a koncepcióban számításba vett orgona azonban soha nem készült el. A belső térnek, bár nem négyzet alapú, és a főhajó is sokkal magasabb, mint az oldalhajók, a félköríves árkádok határozottan bizáncias jelleget adnak. A két oldalhajónak nincsenek ablakai, sötét soruk még nagyobb hangsúlyt ad a főhajó világosságának. Egészében véve, a pápai zsinagóga mint épület

magában áll a XIX. századi zsinagóga-építészet stílusteremtő irányzatai között.

A merőben szokatlanul kör alakú alapzatra állított Tóra-olvasó emelvénynek (*bima*) nincs még jelzesszerű szerkezeti funkciója sem. Ha nem is a Tóra-szekrény előtt, de ahhoz feltűnően közel áll.

*

MIT CSINÁLT LÖW RABBI PÁPÁN a beiktatása után? Sorolom.

Szerződésének megfelelően, havonta legalább egyszer, szombaton, beszédet tartott a zsinagógában, váltakozva magyarul és németül, valamint a király és a földesúr születésnapján magyarul. Beszédei közül néhány fennmaradt, a Református Főiskola néhány évvel korábban (1837) felállított korszerű nyomdája adta ki őket. “Jeremiás prófétának négy aranyszabálya a valódi hazafiságról” (1847. április 19, V. Ferdinánd születésnapján). – “Az Isten újat teremtett” (1848, ehhez lásd alább). – “Az Isten velünk vagyunk!” (1848, erről is alább). – “A szélvészben hajózik. Az újoncokhoz intézett buzdítás” (1848. november 26, amikor Pápa végül zsidókat is felvett a nemzetörségbe). – Német nyelvű beszédet tartott a zsinagógában József főherceg, nádor betegségből való felgyógyulása alkalmából, szombaton (1846. november 14), majd nem sokkal később elhunytakor (1847. február 6), magyarul is, szintén szombaton. Hatásos, retorikailag is kidolgozott beszédeit sűrűn látogatta a Református Főiskola diáksága.

A Kollégiumban, ahol fennmaradt a reformáció *Hebraica veritas* hagyománya, bibliai héber nyelvórákat adott a diákoknak (Eötvös Károly, 1901). A zsidó községben jesivát tartott, Morgenstern Mihály is itt volt böher.

Új helybeni jótékonyági egyletet alapított *Gemilut Haszadim* / A Jótettek Támogatói elnevezéssel; lehet, hogy részben az orthodox *Bikkur Holim* befolyásának ellensúlyozására.

Ebben az időben is írt cikket a *Pesti Hírlap*-ba, az 1847/48. évi országgyűlés előtt, “Javaslat a zsidóügy iránt” címmel (1847. június 22), pontokba szedve, mit kellene tennie az egyik (a magyar), s mit a másik (a zsidó) félnek, az országgyűlésnek és a rabbiknak, az emancipáció megvalósításához.

Lefordította magyarra és bőségesen kommentálta a Napoléon által összehívott párizsi Sanhedrin (1807) nyilatkozatát (*Zsidó valláselvek*, 1848), mely nyilatkozat a zsidók emancipációjának

alapjait teremtette meg Franciaországban. Ezt a könyvet is a Református Főiskola jelentette meg.

Folyóiratot indított *A Magyar Zsinagóga* címmel (a program értékű alcím: Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztésére), az első számot (1847) gr. Esterházy Károlynak ajánlotta, minden címének felsorolásával, és így nevezi őt (p. 87): “templomunk alapítója”. Ebben a füzetben adta ki pápai avatóbeszédét, közölt egy “Felszólítás(t) a szentírás magyar fordítására”, próbával (Joél könyve), Bleuer Ignáctól, a zsidó iskola tanítójától. A füzetet “A király s a honéрти szombati ima” zárja. A tervezett folytatás elmaradt, és később is csak németül tudott orgánumot teremteni a zsidó közélet és tudomány számára (*Ben Chananja* – első száma, még Nagykanizsáról: 1844, a folytatás, Szegeden: 1859–1867).

Foglalkozott a családjával. Első felesége, a bájos és művelt Schwab Leontine (1823–1851) hét gyermeket szült neki, három Nagykanizsán (Amália, Tóbiás és Simon, aki korán meghalt), három Pápán (Sámuel, Vilmos, Tódor / Tivadar) (az 1848. évi összeírásban négy gyermekük szerepel, Tódor utóbb, az év novemberében született), a hetediket (Rebeka) szegedi életük legelején. Legidősebb fia, Löw Tóbiás, kir. helyettes főügyész lett, ő volt a híres Csemegikódex (büntetőtörvénykönyv) szerkesztője (1880). Már Szegeden, második feleségétől további hét gyereke született, köztük Löw Immánuel (1854–1944), aki azután az ő szegedi rabbi-székeében ült, egészen a gyalázatos deportálásig, 1944. június végén.

Az iskolával kevés sikere volt. Bár oktatási tervét megválasztása előtt a község és a hatóságok jóváhagyták, és az iskolába jó tanítókat választott, a közte, mögötte a “felvilágosultak” és az orthodoxok közötti konfliktus kihatott az iskolára is: a többség inkább magániskolákba adta gyermekeit. Jesivát azonban, mint elődei, Löw is tartott.

Ennyi; mindössze három, szorosan számolva három-és-egy negyed évet töltött Pápán.

*

MINDJÁRT 1848. MÁRCIUS 15 UTÁN Pozsonyban zsidóellenes zavargások robbantak ki, és a tömegindulat Pápára is kihatott. Április 6-án falragaszok jelentek meg a városban, felhívás a letelepedési engedély nélküli zsidók kiűzésére: különben “vérontás lesz”.

Két nappal később, április 8-án, szombaton, Löw Lipót zsinagógai beszéde (“Az Isten újat teremtett”) emelkedett szavakkal emlékezett meg az országgyűlés által elfogadott, s akkor még királyi szentesítésre váró törvényekről (az úgynevezett áprilisi törvények): “Újat és nagyot hívott létre a mindenható Isten szemünk láttára, mert vérontás nélkül lépett a magyar nép az alkotmányos szabadság boldog édenébe, mihez példa nincsen a nemzetek történetének lapjain. De nagyot is: mert e haza, mely a mívelt világ legszélő határán fekszik, s eddig félcivilizált gyarmatnak tekintetett, rövid és békés forradalom által Európának legalkotmányosabb királysága lett.” De azért ezek a szavak is elhangzottak a beszédben: “Nem tehetjük fel, hogy erkölcsileg és politikailag mívelt magyarok minket gúnyolandanak, üldözendenek, a polgári kötelességek becsületes teljesítésében gátolandanak; sőt reméljük, hogy pártolni fogják haladásunkat, nemzetesedésünket, honfitársinkhoz való simulásunkat.” A beszéd rövid időn belül megjelent nyomtatásban, “a pápai ref. főiskola betűivel”, és Bleuer Ignác (1819?-1901) *Magyar olvasókönyv*-ében (1848), amelynek elterjedésére nem volt elég idő, tankönyv-történeti kuriózum maradt. A nyomtatott szövegben nincs benne, de Löw rabbi feljegyzése tartalmazza azt is, hogy a beszédben türelemre, béketúrésra intette híveit, nehogy maguk szolgáltassanak okot a vérontásra. Az időközben hivatalba lépő Batthyány-kormány belügyminisztere, Szemere Bertalan a Pozsonyban, majd több más városban is kitörő zsidóellenes atrocitások elfojtására és a kártevés meggátlására kénytelen volt kormánybiztosokat kinevezni, Pápán az egyik kormánybiztos, Széll József (1801–1871), karhatalom alkalmazását helyezte kilátásba.

Április 30-án Pápán – Pozsony, Pest nyomán – ismét tüntetés volt a gazdag zsidók házai előtt, akinél fegyver volt, elkobozták, súlyosabb rongálások is estek.

Az 1848:XXII. tc. alapján felállított nemzetőrségbe, túl azokon, akiket összeírtak (ti. a legalább fél telekkel vagy 100 “pengőforint”, azaz ezüstforint éves jövedelemmel bíró személyek), bárki önként is jelentkezhetett. Mégis, május 12–13-án a pápai polgárság másodszor is elutasította, hogy zsidókat felvegyenek a nemzetőrségbe. Ennek ellenére, még májusban, amikor gyűjtés indult az “örsereg” felállítására, a zsidó község 156 ezüstforintot tett le a “szedőküldöttség” elé, “az érdemes városnak”.

*

A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT (1849. április 14) után Löw rabbít a veszprémi zsidó község meghívta (május 31), hogy ez alkalmából beszédet tartson zsinagógájukban. Feleségével együtt ment a megyeszékhelyre. Schwab Leontine naplójából: “(...) Az urak között hölgyek is voltak. Valamennyi megyei úr jelen volt. Ezek valamennyien, amint Löw a szószékre lépett, levették kalapjukat, úgyhogy az izraeliták követték őket, s abban a ritka látványban volt részünk, hogy orthodox zsidókat födetlen fővel láttunk a zsinagógában” (idézi Hidvégi, 2011, p. 16 sk.). A vendéggrabbiról (június 3) a veszprémi – nem zsidó – borbélymester Francsics Károly, aki ott volt a zsinagógában, naplóbejegyzést tett: “Morvaország Csernahora helység szülöttje, s oly tiszta magyarsággal adá elő dicső szónoklatát, mintha legnagyobb magyar faj lett volna.”

A beszédnek híre ment, június 6-án Görgey Artúr tábornok egy alszázadost (Vajda Elek) küldött Löwhöz, hogy elkérje a szöveget, s ennek alapján Löwöt “hadlelkész”-nek nevezte ki.

*

MÉG ÉPPEEN CSAK SZÁLLONGANI KEZDETT A HÍR, hogy Jelasics (Josip grof Jelačić) tábornok (Feldmarschall-Leutnant), horvát bán hadserege megindulni készül a lázadó Magyarország ellen, Csány László kormánybiztos a Veszprém vármegyei nemzetőrség egy részét, négyezer embert, bezerédi Bezerédj Kristóf (1817–1889), a *praefectus* fia, őrnagy parancsnoksága alatt, kirendelte Baranya, a Dráva vonalának védelmére, Löw rabbi önkéntesként – a nemzetőrségben ez volt a tábori lelkész státusa – az első csapattal táborba szállt, és július 5-én Sellyén, “a rohanó Drávának partján”, “a természet tágas templomában” gyűjtő hangú beszédet mondott “a pápai nemzetőrök, nagyra becsült vitéztársai” előtt (“Az Isten velünk vagyunk!”). A csapat 318 tagja közül 80 fő a pápai zsidó község tagja volt, köztük Feitel Mór orvos és a már fentebb is említett Bleuer Ignác, Löw iskolájának tanítója (aki utóbb őrmesteri, majd Komáromban, Klapka Györgynél honvéd számvevő hadnagyi rangot kapott, s majd mint honvéd századost temetik el a Farkasréti zsidó temetőben). A bibliai idézetek és hivatkozások mellett nincs Löw beszédében semmi, ami külön a zsidók helyzetével állna összefüggésben. A tábori rabbi Bajza József versét idézte; mint magyar hazafi beszélt.

*

AZ OSZTRÁK KATONAI KÖZIGAZGATÁS ALATT, 1849. január 13 után, április végéig, Pápán, ahol Löw rabbi a helyén volt, a Kossuth-bankók nagyobb címleteit (5, 10, 100 ezüstforint) már csak a zsidó kereskedők fogadták el (általában 20 % leszámítólással), kapcsolataik révén ők az Alföldön fel tudták használni termény felvásárlására.

*

A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJÁT KIMONDÓ TÖRVÉNY előkészítésére a Szemere-kormány bizottságot nevezett ki (1849. május). Löw Lipót felkereste a bizottság egyik tagját, Kuthy Lajos (1813–1864) belügyminisztériumi tanácsost, egy akkor felkapott, erősen zsidóellenes részleteket tartalmazó regény (*Hazai rejtelmek*, 1846–1847) szerzőjét, és kifejtette neki már cikkeiben is hangoztatott elképzeléseit az emancipációról. A törvényt, amelynek előkészítésében br. Kemény Zsigmond- és Csengery Antalnak Kuthynál komolyabb szerep jutott, de Kuthy megpuhításához talán Löw is hozzájárult: az 1849:IX. törvénycikkelyt az országgyűlés legutolsó ülése fogadta el, Szegeden, 1849. július 28-án. Löw is ott volt a városban, a zsidók ünnepeltek. A törvényt a következő hetek, hónapok eseményei elmosták.

*

A VILÁGOSI FEGYVERLETÉTEL után két hónappal, 1849. október 14-én, vasárnap az osztrák hatóságok rendeletére minden templomban hálaadó istentiszteletet kellett tartani. Plosszer Ferenc (1815–1877), az időben a pápai Szent István római katolikus plébániatemplom – a Nagytemplom – káplánja, naplószerű feljegyzéseiben így ír az eseményről: “(...) mi meg is tartott nem csak nálunk, hanem délután az izraelitáknál is. S mi különös, híveink közül sokan, kik az egyházunkban tartott hálaadásra vagy meg nem jelentek, vagy önkénytelenül jelentek, készséggel mentek a zsidó imaházba. Löw Lipót, a rabbi a magyarok alatt Veszprémben a függetlenség mellett szónokolt, mindenki hát feszülten vágya tudni, mint fog a függetlenség ékes dicsérője a monarchia függés ajánlatára szólani? És beszédével meg vala elégedve mindenki, még az itt lévő katonaság parancsnoka is dicsérettel emlékezők róla!” (Plosszer, 1850–1860 k., LXXXIX. szakasz).

Löw rabbit másnap az osztrák hatóságok letartóztatták. Pápai ellenfelei jelentették fel a Székesfehérvárt állomásozó császári hadseregnél. A veszprémi beszéd volt Löw rovásán. Rosszul érezte

magát, ágyából keltették ki, homokfutón vitték Fehérvárra. Eugen Isidor Graf von Falkenhayn (1792–1853), az ottani helyőrség parancsnoka hallgatta ki; a lovassági tábornok 1846-ban, akkor még ezredes, részt vett a pápai zsinagóga avatásán (nem sokkal később őt nevezték ki Felső-Ausztria és Salzburg katonai parancsnokává). Az eljárás során pápai ellenfelei tanúvallomást tettek Löw ellen, élükön bizonyos Unger Zalmennel. (Az 1848. évi összeírásban szerepel egy Ungár Salamon 66 éves, magyarországi születésű, Pápán letelepedési engedéllyel bíró családfő, korcsmáros; ő lehet az.)

Löw két hónapot töltött vizsgálati fogságban, az Újépület (*Neugebaude*) V. számú pavilonjában, ahol már Schwab Löb is fogságban ült. A pesti főrabbit előbb engedték ki, Löw december 14-én szabadult, a börtönből apósa lakásába ment, a pesti Orczy-házba, s onnan haza.

*

AZ ORTHODOXOK HARCA LÖW RABBI ELLEN az osztrák igazgatás (az úgynevezett provizórium) alatt is folytatódott. A közigazgatási hatóság, Pap Nepomuki János (1807–1893) Veszprém vármegyei cs. kir. polgári biztos, majd vármegyei főnök (*Komitats-Vorsteher*) 1850-ben lefolytatott vizsgálata az orthodoxok nagy fölényét mutatta: Löw mellett 94, ellene 256 családfő nyilatkozott (de persze a száznál biztosan több tartózkodó biztosan nem volt ellenséges Löw iránt). Pápán a község ősszel új vezetőséget választott, 19 tagjából csak 6 állt Löw pártján. A Református Főiskola magántanári állást kínált neki.

Közben felkérést kapott Szegedről, ahol Pillitz Dániel rabbi (hitszónok) már korábban is kiállt mellette; október 2-án a szegedi község megválasztotta, ő örömmel és megkönnyebbülve elfogadta a meghívást, november 24-én végleg elhagyta Pápát. Pesten néhányszor prédikált az Orczy-házbeli *Chor-Tempel*-ben. December 8-án, vasárnap indult el, családjával együtt, Szegedre, Szolnoktól hajóval mentek tovább, székfoglaló beszédét már megérkezése napján (5611. tétvé 5 = 1850. december 10) megtartotta.

A fentebb már idézett Plosszer káplán évekkel később tárgyilagos összegezést adott Löw Lipót küzdelmes pápai éveiről. “Allásánál fogva zsidónak lenni kellvén, a zsidó név alatt az ész vallását akará hallgatóiba csepegtetni. A gazdagabbak, kik a vallást csak névnek akarák, készséggel hódoltak e tartalmatlanságnak, de a szegényebb rész, mely nem csak nevet akara, hanem vallást is egész

kiterjedésében, utálattal fordult el ezen közvetítési modortól, s azért rábbija ellen eget földet megmozdított. A gyönyörű új templomba el nem ment, hanem zugházakat választott imahelyül, – a szinte gyönyörűen épített iskolába gyermekeit nem küldé – s habár a hatóságok erőszakot is használnak, szegénysége mindent elszenvedett, de a rabbi elleni gyűlöletben állhatatos maradt. A forradalom kitörtékor a Pápán működő kormányférfiaknak a zsidóság panaszaival bajlódni kellett. Ha magyar volt, a magyarnak adták föl rábbijukat, ha német volt, bizonyosan nála a zsidók voltak az első panaszosok, mintha csak tudták volna Krisztus ama mondását: »Kérjete, s megadatik« [Máté ev. 7,7]. S most, midőn a magyar érzelemről gyanúsak oly könnyen törbe kerültek, ő is a feladás következtében befogatott és Pestre vitetett. Azonban többek közbenjárása őt a fogságból megmentette, de nem híveinek gyűlöletétől, mely addig működött, még maga is tanácsosnak tartá 1850-ik őszén a szegedi rabbiság elfogadásával e kellemetlenségnek véget vetni” (i. h., XC. szakasz).

*

AZ “ÉSZ VALLÁSÁT” HIRDETŐ LÖW LIPÓT szerepét pápai rabbiságában, nem tagadom, kedvezőbb fénybe akartam beállítani, mint amilyenben azoknak az éveknek az eseménytörténete mutatja. Löw, a XIX. század legjelentősebb magyar rabbija, a *Pesti Hírlap*-ba írt cikkei óta a magyar közélet szereplője, a szükséges szertartási reformok híve volt, ezeket támogatta, több mindent közülük hirdetett vagy meg is valósított – de nem volt az orthodoxia, az *igazi és igaz zsidó valláshagyomány* ellensége. A zsidók *mint zsidók* magyarországi emancipációját és az egységes magyar zsidóság megteremtését tűzte ki célul maga elé, s az 1868/69. évi Izraelita Egyetemes Gyűlésen (“zsidó kongresszus”), melynél látni lehetett előre, hogy az orthodox rabbik szakítani fognak a neológokkal, nem vett részt, és rezignált vagy inkább keserű hangú könyvben írta meg a reformtörekvések zátonyra futásának történetét (Löw, 1871). S bár az Egyetemes Gyűléstől távolmaradt, az ott kialakuló neológiában az ő korábbi rituális újításainak egy része folytatódott.

*

AZ IZRAELITA EGYETEMES GYŰLÉS UTÁN a pápai zsidó község többsége az orthodox irányzat mellett döntött (1869). A kisebbség kivált belőle (1875), és neológ hitközséget alapított, de néhány év

elteltével, külön községként fennmaradni nem tudván, ők is csatlakoztak az orthodoxiához (1880).

Löw utódja, Sommer Sámuel halála (1859) óta Pápán hosszú éveken át nem volt rabbi, bár néhány *dajján* nevét ismerjük, ilyen létszámú községben szükség volt rabbinikus bíróságra, az előimádkozói teendők pedig nem a rabbi dolga, az orthodox községekben ezeket minden felnőtt férfi el tudta látni; a *bét din* ülnöke volt többek között Rappaport rabbi fia, Efraim Rapaport is.

A pápai zsinagóga második, a király “legfelsőbb elhatározása” és a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete alapján 1871 óta törvényesen is orthodox évszázadának Löw Lipóthoz hasonló jelentőségű főabbija volt Slomo Zalman Breuer / Breuer Salamon (1849–1926). Nem Pápán született, de tanulmányait a pozsonyi jesivában kezdte, a *Ketav Szofér* lábainál. Rabbi-levelet többek között Samson Raphael Hirsch (1808–1888) majna-frankfurti rabbtól kapott. Pozsony mindig nagy hatással volt Pápára, a község e bizalom jegyében hívta meg (1876). Breuer Hirsch rabbi legkisebb leányát (Sophie Zippora Hirsch, 1852–1921) vette feleségül (1876), gyermekeik Pápán születtek. Hirsch orthodoxiája (az úgynevezett neo-orthodoxia), éles ellentétben a pozsonyi hagyománnyal, megengedte, sőt szükségesnek tartotta a világi műveltséget (*Tora im derekh eret*, “Tóra és az ország szokásai együtt”). Ellenfelei mint szakadár irányzatot bélyegezték meg (*Trennungsortodoxie*). Pápán Breuer rabbi – és mint már említettem, a Református Főiskola – tanítványa volt Krausz Sámuel, a Talmud és a midrás-irodalom görög és latin jövevényszavainak elévülhetetlen érdemű lexikográfusa. Breuer rabbi idején Löw Lipót egykori kis tanítványa, Löwenstein Ábrahám Adolf (1839–1919), érettségizett, gazdag kereskedő, akit Löw még Szegedről is *baál dikduk*-nak, “a (héber) nyelvtan tudósá”-nak nevezett: *reb* Löwenstein volt a, hitközségi elnök (*ros ha-káhál / rasekol*), az orthodox rabbi hűséges híve. Egy időben, így a régi pápaiak emlékezete (Láng, 1972, p. 51 sk.), amikor a “felvilágosultak”, rövid időre fölénybe kerülvén a hitközségben, el akarták csapni Breuer rabbit, az elnök magánál Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternél intézte el, hogy a határozatot érvénytelenítsék. Amikor Hirsch meghalt, Frankfurt a vejét hívta meg utódjául a rabbi-székben (1888). Breuer rabbi a németországi orthodoxiában Samson Raphael Hirsch szemléletével lett iránymutató személyiség. Nagy befolyással bíró

jesivát alapított (1890). A rituális előírásokon érdemben nem változtatott, és nem tartott kapcsolatot az “újítók”-kal, de lehetővé tette, hogy hívei – a nők is (!), éppúgy, mint a férfiak – nyelvhasználatukkal (a jiddis mellett vagy helyett német), iskolázottságukkal, foglalkozásukkal, sporttal integrálódjanak a modern társadalomba. Jóllehet Breuer rabbi csak évtizednyi időt töltött Pápán, öröksége, Hirsch és az ő orthodoxiája, itt is tartós maradt.

A *tanulás* orthodox értelemben a Talmud tanulmányozását jelenti, ez imádkozás maga is. A kereskedők, piaci árusok, kézművesek a kis *beszemedres* (*bét midrás*) épületében gyülekeztek, hogy párban (*zugot*) vagy többen együtt fejteggessék az adott talmudi lap (*daf*) értelmét. Az egykori tanház kis épülete a zsinagóga főbejáratával szemben áll, ma lakóháznak átalakítva.

Breuer rabbi távozása után 10–11 évvel Pápa Roth Mose Arje (1845–1906) eperjesi rabbít hívta meg utódjául (1889). Roth rabbi átalakította a zsidó vallási iskola (*Éc Hajjim*) tanítási rendjét (1893): délelőtt Talmud, délután világi tárgyak, ezekből a diákok év végén magántanulóként tettek vizsgát. Roth a cionista eszmét próbálta meghonosítani Pápán, orthodox cionizmust. 1903-ban részt vett a hatodik cionista kongresszuson (Basel), s hazatérvén, közreműködött az orthodox cionista *Mizrachi* első magyarországi kongresszusának (Pozsony, 1903) vezetőségében; majd városában is megszervezte a cionista mozgalom egyik magját jelentő *Hovevei Cijon* (“A Cijont szeretők”) Egyletet (1904); egy füzetet is kiadott németül *A cionizmus az orthodox zsidóság álláspontjáról* címmel (1904). Pápán – és szinte az egész orthodoxia körében – éppen olyan ellenségességgel találkozott, mint Löw Lipót; utóbbi a magyar társadalomba való betagozódás támogatása, Roth pedig a zsidó nemzeti törekvések miatt. Roth rabbi könyvéből (1904): “Az örömmek és ujjongásnak legmagasabb érzése reszketett át rajtam, mikor először szólított meg az egyik delegátus a [baseli] kongresszus termében héber nyelven és nekem alkalmat adott rá, hogy héberül feleljek neki.” Halála (1906) után a község ismét csak két évtized múltán választott főrabbit.

*

A **BIMA HELYÉT** a pápai “szentes zsidók” 1919-ben, amikor éppen nem volt rabbijuk, roppant egyszerű megoldással változtatták meg, építészeti átalakítás nélkül. A kör alakú téglapódium eredetileg

a padok előtt állt: eléje állítottak egy új padsort, és a női karzatok peremét szép, sűrű vasráccsal megmagasították; a *bima* korábban sem közvetlenül a Tóra-szekrény előtt állt, ezzel sem került a tér közepére, de most már ez is, a rácsozat (*mehica*) is megfelelt az orthodox előírásoknak.

*

JACOB KATZOT (1904–1998), aki a Pápától 20-egynéhány kilométerre, Magyargencsen (Vas vm.) született aki fiatal korában a zsidó tanulmányok hagyományos orthodox útját járta, régimódi jesivákban, kezdve Pápán: Katzot Breuer rabbi fiának, Jozsef Breuernek (1882–1980) szigorúan orthodox, de a világi tudományokra is nyitott jesivája (*Adat Jesurun*) vonzotta Frankfurtba (1928). Jozsef Breuer még doktori (Dr.) címet is szerzett (1905) – ez akkor az orthodoxiában nem volt általános. Katz az érettségét Frankfurtban tette le, doktorátust a frankfurti egyetemen szerzett szociológiából, Karl Mannheimnél, a zsidó hallgatók számára engedélyezett legutolsó napon (1934. július 31), hogy majd, az *alija* után, végül mint a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora – egy időben rektora – a rabbinikus források mély szociológiai elemzése alapján új irányt szabjon az újkori zsidó történetírásban.

*

IDŐVEL A HASZIDIZMUS is megjelent Pápán. Bánffyhungyadról (Kalotaszeg) jött Pápara (1929) Jaakov Jehezkiél Grünwald / Grünwald Jakab *rebe, der Hunyader*, az ultra-orthodox Mose Grünwald huszti rabbi fia, akivel a *Ketav Szofér* orthodoxiájának egyik ága haszidizmusra váltott. Romániából menekülnie kellett, mert magyarul tanította a híveket. A belzi irányzat híve volt, elkötelezettségéből következett, hogy nagy és jóhírű jesivájából növendékeit a csodatévő hírben álló IV. belzi rebéhez, Aharon Rokéahhoz (1880–1957) küldte továbbtanulásra. Az addig polgári jellegű orthodox világ átszíneződött hosszú fekete kabátos, hódprém kalapos bóherekkel. Grünwald az imaházát és jesiváját is a nagyzsingóga közvetlen telekszomszédságában rendezte be, ez volt a haszid meg- vagy inkább áttérítés (*tesuva*) helye, és az addigi orthodox községből sokan csatlakoztak Grünwaldhoz. A Petőfi utcáról nyíló, nevében a Tóra-tekercs két rúdát viselő *Éc Hajjim*, a környék közönséges házainál nem nagyobb, udvaros “zsidó imaház” vagy “kis zsinagóga” áll ma is, napjainkban (2015) éppen renoválják és használják.

*

A ZSIDÓ ÖNVÉDELEM első szervezett ereje Magyarországon Az orthodoxiából nőtt ki. A pápai születésű Buxbaum Márton / Mordechai Buchsbaum (1897–1959) Galántán járt jesivába, Prágában jogi végzettséget szerzett, Dr., ügyvéd lett, az első világháborúban tisztként a fronton szolgált, 1918 őszén ő volt Pápán a rendőrség vezetője. Nem akarta tűrni a fellobbanó antiszemitizmust: részt vett a zsidó Önvédelmi Liga szervezésében. Élete ezután különös fordulatokkal folyt. A Tanácsköztársaság idején a pápai direktórium tagjává választották, majd Budapesten a Leninfiúk megtorló vagy terrorcsapatához csatlakozott. A Magyarországon reá váró – és a bíróság által *in contumaciam* valóban kimondott – halálbüntetés elől Cseh-Szlovákiába menekült. Ott csatlakozott a cionista mozgalomhoz. 1926-ban Bécsen át alijázott, letette az ügyvédi különbözeti vizsgákat, talmudi tanulmányokat folytatott, Jeruzsálemben az *Agudat Jisraél* aktivistája, a vezetőség tagja lett. 1934-ben ügyvédként ő védte a bíróság előtt egy jeruzsálemi mozi tulajdonosát, aki németországi nemzetiszocialista filmeket mutatott be. Amikor a szélsőséges-orthodox irányzat hívei, főként magyarországi zsidók, kiváltak az *Aguda* szervezetéből (1935), és egy tüntetés miatt eljárás indult ellenük, az ügyben ő vitte a védelmüket. A szervezet 1938-ban felvette a *Neturei Karta* (arámi “a város védelmezői”) nevet. A “védelmezők” vallási okokból ellenezték Izrael Állam megalapítását, és ma sem ismerik el, hogy zsidó állam volna, tanaik szerint ilyent csak a messiás hívhat életre. Központjuk Jeruzsálemben van, a *Mea Seárim* városnegyedben, a “Magyar házak”-ban (*Battei Ungarn*).

Maga Buchsbaum egész életében vallásosan élt, az alija óta Jeruzsálemben, formálisan nem tartozott a *Neturei Karta* vezetői közé. Az *Aguda* 1937. évi bécsi kongresszusán, ahol előadását plakátokon hirdették meg, az osztrák rendőrség felismerte, és a Magyarországon kiadott körözés alapján letartóztatta, csak az angol hatóságok segítségével sikerült elérni, hogy ne Magyarországnak adják ki, hanem a palesztinai mandatárius szerveknek. Izrael Állam megalakulása után, az 1950-es évek elején Jeruzsálem helyettes polgármestere volt. Veje, Ruth Buxbaum férje, Menachem Elon (1923–2013), pályája csúcán a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, a Legfelsőbb Bíróság bírója (1977–1993), egy időben

(1988–1993) helyettes elnöke, az *Israel Prize* kitüntetettje (1978), a zsidó jog (*mispat ivri*) nemzetközi tekintélye.

*

MINT A MAGYAR VIDÉKEN MINDENÜTT, 1944-ben Pápán is minden zsidót, kivétel nélkül, gettóba zártak, gyűjtőtelepen zsúfoltak össze, vagonba tereltek, Auschwitzba vittek, és kevés kivétellel megöltek. Június 1 után már a pápai zsidók is rettegésben éltek. Az a néhány, a templomukat körülölelő utca, az Eötvös – Rákóczi – Szent László – Bástyá utca közé eső terület, ahová bekényszerítették őket: a fapalánkkal körülzárt gettó, közepén a zsinagógával és az Ispotály / Főiskola / Zsidó / Petőfi utcával, csak ideiglenes helynek bizonyult, alig egy hónap múlva, június 30-án tovább kellett menniük a gyűjtőhelyre, a város széli műtrágyagyárba: itt rakták fel őket, 2 565 embert, marhavagonokba. Július 4- és 5-én két szerelvény indult el velük, legtöbbszörnek utolsó útjára, a hírhedt lágérbe. A városban senki nem bujtatott el egyetlen embert sem.

*

A VIDÉKI ZSIDÓKNAK KEVÉS NYOMUK MARADT, kevesen vannak, akik fenn tudták tartani a vidéki zsidó közösségek emlékét.

A volt pápai zsidók zárandokkönyve két különböző változatban (1992, 1995) van meg az Egyetemen, tanszéki könyvtárunkban: *“Neszi’at hisztoria sel haszidé Papa...”,* A pápai igazhitűek történelmi utazása. Imakönyv, és Biblia, és rabbijaink írásai a *Pekudé*, »Megszámlálásai« hetiszakaszból szombatjára.” A *Pekudé ha-miskan* kifejezés nem más, mint a szent sátor elkészítéséhez használt anyagok stb. “elszámolásai”, az első szó az Ex. 38,21 verssel kezdődő hetiszakaszból kezdete. A New Yorkban (Brooklyn: Williamsburg) élő pápai haszid közösség tagjai évente repülőre ülnek, Ferihegyen átszállnak autóbuszra, Pápán – az előírt rituális tisztálkodás elvégzése után – imádkoznak a zsinagógában, felkeresik a két temetőt, “atyáik sírját” (*kever avot*), kaddist mondanak, fekete festékkel megerősítik a sírkövek feliratát, majd ugyanazon az úton visszatérnek New Yorkba. Közben a könyvből együtt elmondják az előírt imákat, elolvassák a hetiszakaszból az utazáson egy hosszú istentiszteleten vesznek részt. A ritualizált emlékezet megőrzi az ősök, a mártírok, a zsinagóga emlékét: benne tartja a zsidó közösség életében.

Akárhogyan volt, Pápa nevét a zsidó világban ma (2015) a kiterjedt, sok ezres létszámú williamsburgi “Pupa” haszid közösség –

és Amerikában, Angliában, Izraelben lévő elágazásai – tartják fenn; a jelenlegi “Grand Rabbi”, Yaakov Yehezkiáh Greenwald, a *Pupener Rov* a mi rebénk unokája. Pupener haszid volt a második világháború előtt Oberländer Lázár (1901–1999), a pesti orthodox hitközség melamedje is; fia ma, a haszidizmus egy másik irányzatának, a lubavicsinak képviselőjében ugyan, de *sáliah* és rabbi Budapesten.

*

“ELFELEDETT SZOMSZÉDAINK...” – ezzel a címmel rendezett Gyekiczki András 2012-ben Pápán, két évvel később, 2014-ben Pesten, a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában kiállítást: “...Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából.” Néhány szót ide is átemelek abból, amit a kiállítás megnyitásán mondtam.

A molinókon polgárokat láttunk. Talán *szomszédainkat*: de ha ismeretleneket is, életnagyságban találkoztunk velük, szinte testük volt a térben: családjuk körében vannak, mosolyognak, látjuk, fel van írva, nevüket, foglalkozásukat, rokoni kapcsolataikat, látjuk a házat, melyben laktak, a széket vagy fotelt, melyben ültek: otthonukat. Meglehet, fényképészhez öltözve, ünnepi ruhát viselnek, de az amatőr családí képeken is ugyanaz a viselet férfiakon, nőkön, mint a múlt századforduló körüli évtizedek kisvárosainak polgárain.

Lőw rabbi társadalmi eszményképe és Breuer rabbi vallási elvei együtt: a zsidó lakosok mint zsidók, gondosan karban tartott és rendszeresen látogatott zsinagógájukkal, megőrzött étkezési szokásaikkal, a kikeresztelkedés csábításának nagy többségükben nem engedve, de amúgy polgárok, a társadalomban a foglalkozási–kenyérkereső skála minden fokán, iskolában, utcán együtt a más vallásúakkal.

A Református Kollégiumban 1815 és 1847 között összesen 176 zsidó diák tanult (Hudi, 2007), magasabb tandíjat fizettek, mint a reformátusok, és a zsidó község tagjai egyéb módon is támogatták a Kollégiumot, a Kollégium viszont megengedte zsidó diákjainak, hogy szombaton ne írjanak, elengedte őket a szombati istentiszteletre; a zsidó polgári iskolába pedig nagy arányban jártak keresztény tanulók is.

*

LÖW LIPÓT A ZSINAGÓGA AVATÓBESZÉDÉBEN így jellemezte az épületet: “Itt néma csend és borzadály uralkodnak az év nagy részén át. Valami idegennemű nagyon éppen a magasságban, a

szélességben, az ég felé emelkedő boltozatban.” A komor szavak akkor az áhítat, a *mysterium tremendum et fascinans* körülírására szolgáltak, mára, a zsidó község megsemmisítése után, valósággá váltak.

Épületeket nem lehet deportálni. A zsinagógák nem tudnak alijázni. Itt maradnak, és elhagyatottan is emlékeztetnek azokra, akik körülöttük éltek, akiket a zsinagógákból hurcoltak el a halálba.

Ma elrongyolódott, piszkos függönyök zárják le a pápai zsinagóga kitörött ablakait, fogják fel a szelet, esőt, tartják vissza a galambokat. Az épület belső tere mindig sötét, ha felgyújtjuk a néhány gyenge villanykörtét, akkor sem látunk szinte semmit. Zsidó község nincs, a város nem tud mit kezdeni a zsinagógával, Magyarország nem tud mit kezdeni a halálba küldött zsidók emlékével.

De amikor vannak húzva ezek a függönyök, a nagy ablakokon besüt a nap. Reggel, délelőtt a jobb oldalról, délután, estefelé balról. Éppen az imaidőkben: a zsinagógát úgy tervezték meg, úgy épült, hogy természetes fény világítsa meg. Napsütésben ragyog minden a zsinagógában. És akkor él az üres épület: mintha élnének egykori hívei, mintha holtában is élne a pápai zsidó község.

*

NÉHÁNY FONTOS KÖNYVET ÉS TANULMÁNYT sorolok fel alább, megjelenésük időrendjében, a pápai zsidók történetéről. Nagy haszonnal forgattam őket, sok adatot belőlük merítettem, külön megemlíttem itt is Jakab Réka könyvét (2014); néhány adaton legjobb tudomásom szerint igazítottam.

Zulässigkeít, 1845: [Adolf Spitzer, Samuel Schlesinger & Adolf Herzfeld, Hrsrg.], *Zulässigkeít und Dringlichkeít der Synagogen-Reformen begutachtet von vorzüglichen in- und ausländischen Rabbinen* (Wien: Gedruckt bei Franz Edlen von Schmid und J. J. Busch, 1845); online is. – A könyv történetéhez lásd Leopold Löw, “Die Almemorfrage”, *Ben Chananja*, 8 (1865), pp. 681–688 = *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1884), pp. 93–107

Plosszer, 1850–1860 k.: *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848-1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*. S. a. r. Hermann István (Jókai Füzetek, 21) (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998)

- Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik* (Pesten: Nyomatott Kozma Vazulnál, 1851)
- Moritz Feitel, *Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw vom Jahre 1829 bis zu seinem Lebensende. Ein Beitrag zur Culturgeschichte* (Papa: S. Schoßberger's Buchhandlung, 1885)
- Löw, 1871: Leopold Löw, *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Pest: Verlag von Ludwig Aigner, 1871); címlapnyomatban is: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Budapest: Verlag von Ludwig Aigner, 1874²). – Előzménye: Leon da Modena Redivivus [Leopold Löw], *Die jüdischen Wirren in Ungarn. Beitrag zur Zeitgeschichte*. Erster Theil: *Vor dem Kongresse* (Leipzig: Karl Franz Köhler – Pest: Aigner & Rautmann, 1868)
- Eötvös Károly, 1901: *Magyar alakok* (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1901)
- Roth, 1904: M(osche) A(rjeh) Roth, *Der Zionismus. Vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie beleuchtet* (Nagytapolcsány: Platzko Gyula könyvnyomdája, 1904); 2. kiadás is (uo., 1904); magyar fordítás: M. A. Roth, *Orthodoxia és cionizmus. Átdolgozta és bevezette Richtmann Mózes* (Budapest: Katzburg Nyomda kiadása, 1919)
- Láng, 1972: Láng Jehuda-Gyula, *A pápai zsidóság emlékkönyve* (Tel Aviv: Az Izraelben Élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága kiadása, [1972])
- Gazda Anikó, "Pápa", in: Geró László, szerk., *Magyarországi zsinagógák* (Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989), pp. 199–204
- Hudi József, "Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730–1795)", in: Kubinyi András, szerk., *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig* (Pápa: Pápa Város Önkormányzata, 1994), pp. 178–197 [p. 182: "a zsidóság térhódítása" (*sic!*)]; uő, "Pápa város önkormányzata 1848/49-ben", uo., pp. 200–216; uő, "A pápai zsidó község és

- önkormányzata, 1748–1848”, in: Deáky Zita, Csoma Zsigmond & Vörös Éva, szerk., *...és hol a vidék zsidósága?...* (Budapest: [Centrál-Európa Alapítvány] – [Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem], 1994), pp. 39–58
- Jacob Katz, *With My Own Eyes: The Autobiography of a Historian* (Brandeis University Press – Tauber Institut & University Press of New England, 1995)
- Hudi, 2001: Hudi József, *Források Pápa város 1848/49. évi történetéből* (Pápa: Pápai Református Gyűjtemények, 2001)
- Merényi-Metzger, 2003: Merényi-Metzger Gábor, “Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107 (2003), pp. 535–544
- Walter Krause, “Zur Synagoge von Pápa”, in: Vadas Ferenc, szerk., *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére* (Budapest: Hild–Ybl Alapítvány, 2004), pp. 201–207
- Hudi, 2007: Hudi József, “Zsidó ifjak a pápai református kollégiumban”, *Acta Papensia*, 7 (2007), pp. 51–62
- Jakab, 2009: Jakab Réka, 2009: “Egy zsidó órás a református Ókollégium udvarán: Pápa város zsidó társadalma az 1848-as összeírás tükrében”, *Budapesti Negyed*, 17, no. 2 (64) (2009), pp. 17–41
- Jakab, 2010: Jakab Réka, 2010: “»Kóser-e a rabbi?« Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években”, *Századok*, 144, no. 3 (2010), pp. 595–616
- Hidvégi, 2011: Hitvégi Máté, *Löv Lipót főrabbi élete* (Pápa: Pápa és Környéke Zsidó Kulturális Hagyományőrző Egyesület, 2011)
- Komoróczy Géza, “Löw Lipót egy elfeledett cikke”, in: Borsi-Kálmán Béla, szerk., *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. – Zones d’ombre. Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára* (Budapest: Sík Kiadó, 2013), pp. 107–123; az interneten is: <http://mek.oszk.hu/11800/11888/11888.pdf>

Komoróczy Géza, “A pápai zsidók két évszázadából”, *Élet és Irodalom*, 58, no. 27 (2014. július 4), p. 8; és *Néprajzi Értesítő*, 96 (2014), pp. 133–135

Jakab, 2014: Jakab Réka, *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848* (Budapest: L'Harmattan, 2014)